

ОБРАЗОТВОРЧЕ ТА ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО

*Нурія Акчуріна-Муфтієва
(Сімферополь)*

ВОДНІ ДЖЕРЕЛА ТА ФОНТАНИ КРИМУ В КОНТЕКСТІ ІСЛАМСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

Завжди і скрізь в усіх мусульманських країнах, особливо пустельних, вода мала особливе значення, зокрема вода, що тече, яку вважали чистою. Влаштувати фонтан у степу, край дороги, дати воду подорожньому було на Сході одним із вищих благодіянь. Фонтани ставили на згадку про померлих родичів і загиблих воїнів, на благо міста, на згадку про важливі події. Безводний Крим не був винятком. Тільки в Бахчисараї було 120 фонтанів, які живились 32 джерелами, близько 100 фонтанів було у Феодосії, безліч — у Старому Криму, Карасубазарі, в Сімферополі й інших містах та селах. Деякі з них зводили на кошти ханів та інших заможних громадян. Так у Бахчисараї на гроші ханів були побудовані фонтани біля міських воріт, на базарах, біля мечетей. Утримували їх за рахунок зданих ханами в оренду лавок, прибутків із фруктового саду в Сюрени, із заїжджого двору в Бахчисараї [1].

Водні джерела в Криму за призначенням можна поділити на чотири основні групи:

1. «Чешме» — водні джерела.
2. Фонтани «Абдест» — призначені для обмивань перед молитвою.
3. Фонтанні двори або затишні павільйони з фонтанами всередині для відпочинку.
4. Фонтани «Сабіль» — «священні», райські джерела.

За об'ємно-композиційним вирішенням фонтани ставилися окремо або були пристінними.

До традиційних і найпоширеніших джерел належать «чешме». Вони були центром суспільного життя кримських селищ, їх споруджували не тільки в глибині півострова, але навіть і на Південному узбережжі вздовж дороги на відстані декілька верст один від одного. Жінки обговорювали тут новини, молоді хлопці виглядали собі наречених. «Тут просто притулена до крутого гірського схилу маленька кам'яна стіна, що частково нагадує камін; крізь неї проведена тонка металева трубка, і з цієї трубки тече або точиться вода. От і все. Підходь, пий або підставляй відро. На інших фонтанах є накреслений на камені турецький напис, що зазначає, який саме добродійник влаштував цю споруду для блага спраглих подорожніх. Але відсутність ефектності аніскільки не заважає фонтану бути дуже добродійним при безводді — цьому проклятті Криму — особливо в спекотне літо. Інший фонтан поїть цілу околицю» [2].

Такі джерела оформляли дуже скромно. Як правило, вони склалися з вертикальної стели висотою 1,5–2 метри зі стрілчастою арочною нішею і щипцевим завершенням. Перед нею споруджували невелике водоймище для накопичення води. Часто у верхній частині над нішею закріплювали кам'яну плиту, на якій арабською в'яззю зазначали ім'я творця цього джерела. Передню стінку кам'яного водоймища іноді прикрашали різьбленням у вигляді розеток із геометричним або рослинним орнаментом, аналогічним до орнаментів надгробків відповідних епох. Традиційність споруди таких джерел спостерігається до кінця XIX ст.

Вплив мусульманської архітектури підтверджується збереженим старовинним фонтаном, побудованим вірменами у Феодосії біля підніжжя гори Мітрідат у XV ст. і відремонтованим у XVI ст. Лицьова сторона фонтана має форму прямокутника з нішею у вигляді стрілчастої арки і трьома різьбленими розетками над нею. Середня розетка є солярним знаком, а бічні — шестикутною зіркою Давида.

Два фонтани з питною водою з килеподібними арками-нішами, прикрашені кам'яним різьбленням, були встановлені у XVII–XVIII ст. у посольському дворіку Бахчисарайського палацу. У центрі ніші одного з фонтанів вирізьблена пальма. З її основи стікає вода. Земля ожила і розцвіла

квітами, забуяла рослинністю, що зображено на передній стінці кам'яного водоймища. Фонтан ілюструє слова з Корану про те, що Аллах дав воду, оживив землю, виростив фініки (пальму).

Палацові фонтани Бахчисарая близькі до тих, що споруджувалися турецькою знаттю (фонтан XVIII ст. Ускундера III на площі Ахмета в Стамбулі [3]). Проте стриманіший декор татарських фонтанів і менший масштаб виражає сутність джерела як символу того, що дає життя всьому живому, а не помпезної споруди, яка вихваляє свого творця.

Поблизу Булгаківської мечеті в Коккозах зберігся такий фонтан, побудований зі щільного вапняку в 1883 році на кошти бей Булгакова. Фонтан є невеликим водоймищем зі стелою заввишки близько двох метрів, щипцевим завершенням і арочною нішею. На пам'ятній дошці з діориту, яка встановлена у верхній частині ніші російською мовою й арабською в'яззю написано: «Цей фонтан побудований радником і кавалером князем Алі Беєм Булгаковим своїм утриманням для загального блага».

У стилі архітектури Бахчисарайського палацу на кошти і за проектом художника І. Айвазовського у Феодосії побудований у 1888 році і знаменитий фонтан Айвазовського. За своїм об'ємним вирішенням він нагадує турецький фонтан Алі Паши Хекімоглу в Стамбулі [4]. Квадратний у плані об'єм перекритий шатровим дахом із фігурним карнизом. Дах увінчаний п'ятьма декоративними напівкуполами (дань православ'ю), на кутах прикрашений фігурними плафонами, знизу підшитий дерев'яними рейками (аналогічно до карнизів Бахчисарайського палацу), по периметру оформлений широкою облямівкою з різьбленого дерева. На головному (східному) фасаді, обличкованому мармуром, влаштовані ніші: прямокутна, а над нею — килеподібного контура, яка містить напис «Фонтан І. К. Айвазовського». Низ арочної ніші прикрашений різьбленими мармуровими сталактитами, а верх — клинчастим архівольтом та орнаментом. У квадратних вирізах кутів головного фасаду влаштовані круглі мармурові колонки. На інших фасадах також побудовані ніші з півциркульним завершенням. Під карнизом у шестигранних заглибленнях вмонтовані мармурові розетки. На рівні цоколя з чотирьох боків з отворів у нішах стікає вода в прямокутні басейни.

Татарські традиції будівництва фонтанів у XIX ст. використовує архітектор Н. Краснов при зведенні Юсуповського палацу в Коккозах. Біля головного входу в будівлю він влаштовує оригінальний пристінний фонтан «Блакитне око» у вигляді неглибокої стрілчастої ніші, що обличкована майоліковою плиткою зеленого кольору різних відтінків, стилізованою під татарський килим. Верхня частина арки прикрашена пишно орнаментованою прямокутною облямівкою блакитних тонів. У центрі ніші вміщене керамічне зображення стилізованого Блакитного ока, з якого стікає в басейн цівка кришталево чистої води, підведеної сюди з гірського джерела. Фонтан виконаний у стилі модерну, а сама ідея Блакитного ока пов'язана з легендарним походженням назви села: «Коккоз» у перекладі з татарської означає «блакитне око». Біля воріт також побудовано фонтан, виконаний у вигляді покритої черепицею стели заввишки 3 м із тесаних діоритових блоків із півциркульною нішею, водометом, невеликим резервуаром і трьома сходінками підходу до нього.

Основними рисами орнаментального декору пристінних фонтанів XV–XIX ст. слід вважати: розміщення різьблених розеток із геометричним і квітковим орнаментом над стрілчастою аркою ніші, використання різьблених написів і коранічних епітафій, виконаних почерком «сулюс», що переплітаються з рослинним орнаментом.

До другої групи належать фонтани «Абдест», призначені для обмивань перед молитвою. Як правило, їх споруджували біля мечетей або святих місць. Вони стояли осторонь і мали круглі водоймища часто восьми- або шестигранної форми. Прикладом може служити фонтан, розміщений зліва від мечеті Хан-Джамі в Бахчисараї. Невеликий (близько 3 м у діаметрі) басейн, перекритий куполом, розташований у квадратному, вимощеному плитами дворіку. Низ його був обличкований різьбленими плитами з білого мармуру, крізь них проходили металеві трубки, з яких виливалася чиста вода в мармуровий круговий лоток. Фонтани подібної конструкції виникли в Криму разом зі спорудженням перших мечетей [5] і надалі були неодмінним їх атрибутом.

Іншою формою використання фонтанів є фонтанні двори або павільйони. Вони широко застосовувалися у палацах, будинках заможних верств населення. Затишні джерела створюють «навкруги цілющих крапель особливу тінисту атмосферу, що захищає цей маленький оазис від яскравого сонця, від галасливих криків. Зайшовши прямо з гармидеру міських вулиць до фонтанного дворику..., ви спочатку нічого не можете роздивитися в цій прохолодній напівтемряві. Ви в жодному випадку не одержите відразу загального враження. Поступово, мить за миттю, ви починаєте роздивлятися одну деталь за іншою. Тут усе побудовано так, щоб впливати на наші почуття

не стільки зовнішніми чинниками, скільки музичністю руху крапель, чарівністю самої прохолоди, мальовничістю неясного мороку» [6].

Мода на фонтанні двори прийшла з Константинополя разом із першими кримськими правителями. У Солхаті були знайдені гончарні водопровідні труби, що ведуть до міських фонтанів. Перші згадки про подібні фонтани ми зустрічаємо у Евлії Челебі, що відвідав сад Ашлама в палаці Ашлама-Сараї, який існував у кінці XV ст. у Салачику. Безліч фонтанів були окрасою двориків і садів Бахчисарайського палацу. До кінця XIX ст. фонтани споруджували в усіх міських парках Карасубазара, Ак-мечеті, Гезльова та ін.

Поширилося спорудження фонтанів і в інтер'єрі приміщень. Вони влаштовувалися в різних альтанках, холах, вітальнях тощо. Прикладом можуть служити фонтани XVI–XVIII ст. у літній альтанці (Альгамбре), в залі Дивана Бахчисарайського палацу. У XIX ст. — два фонтани в Юсуповському палаці, один з яких повторює Бахчисарайський фонтан Сліз, встановлений у двосвітній вітальні, а інший — у фойє при виході в парк. Усі фонтани виготовляли в основному з мармуру, оздоблюючи різьбленим орнаментом, що включав рослинні мотиви. На початку XVIII ст. у деяких випадках дно резервуарів прикрашали зображенням риб і птахів, як наприклад, у фонтані в Басейному садку або в основі лотка фонтана в Посольському дворіку. Центральну частину фонтанів виконували у вигляді кипариса, розквітлого куша тощо.

До XVIII ст. у татарському мистецтві з'являється новий тип фонтанів — «Сабіль». В архітектурі арабських країн «Сабіль»¹ — це суспільне джерело, фонтан питної води. Це пристінна або окрема споруда, з однією або кількома аротними нішами або чашами, з водою, що повільно стікає в раковину-басейн. У перекладі з арабського означає колодязь (джерело), призначений для загального користування. Походить від дієслова «жертвувати з добродійною метою». Як правило, такі фонтани прикрашали орнаментальним різьбленням по каменю, обличкуванням мармуром або керамічною мозаїкою, каліграфічними написами із закликком помолитися за засновника споруди, з цитатами з Корану, висловами або поетичними двовіршами [7]. Такі фонтани в мусульманському світі відомі з XIV ст.

Кримські архітектори створюють тихі прохолодні фонтани — «дзюркотливу сагу з каменю» (М. Гінзбург), фонтани-символи, що відображають філософію Корану, вічного буття. Так, у XVIII ст. у традиціях османської архітектури виникає «Золотий фонтан». У прямокутному порталі споруджена неглибока аротна ніша, вгорі прикрашена різьбленою стилізованою раковиною, рослинним орнаментом і сталактитовим поясом. Через позолоту орнаменту і рельєфних написів фонтан отримав назву Манзуб — Золотий.

У 1764 році іранським художником-декоратором у пам'ять красуні Діляри-Бикеч створюється настінний фонтан Сліз. Для втілення невтішного горя в малій архітектурній формі майстер застосував мову символів. У стилі «Сабіль» були виконані каскадний фонтан біля входу в дюрбе Діляри-Бикеч і настінний фонтан у Басейному дворіку.

У XIX ст. створюються аналогічні фонтани сліз у палаці імператриці Олександри Федорівни в Ореанді (архітектор О. Штакеншнейдер), в ідальні Юсуповського палацу в Коккозах (арх. Н. Краснов).

Основною об'ємною конструкцією фонтанів «Сабіль» була вертикальна плита зі стрілчастою нішею, в якій східцями розташовані чаші. Вода, переливаючись з однієї чаші в іншу, потрапляла в прямокутний або овальний резервуар, розташований перед плитою фонтана. Портал, як правило, прикрашали різьбленим рослинним орнаментом у вигляді в'юнких паростків або вазонами. Мотив вазона був поширений у XVIII ст. як у каменерізному, так і інших видах декоративно-ужиткового мистецтва (вишивці, художньому металі). Ймовірно, мода на нього прийшла з Туреччини, де він був розповсюджений, і досі зустрічається не тільки на плитах фонтанів, надгробках, а також і на бічних площинах мімбарів у мечетях XVIII ст. [8; 9].

У малій архітектурі фонтанів майстри каменерізного мистецтва широко застосовують мову символів. Це і п'ятипелюсткова квітка лотоса, числа три, дев'ять, чаші, а також равлик на дні басейну тощо.

Типовим прикладом каскадних фонтанів «Сабіль» може служити фонтан у Басейному дворіку Бахчисарайського палацу, що складається із вмонтованої в південну стіну різьбленої мармурової плити з 12 лотками. Фонтан має у своєму складі вертикальну й горизонтальну площини. Рух води тут символізує народження, бурхливе, але коротке життя, що складається з роздвоєнь і узагальнень, у контрасті з вічним спокоєм дзеркальної поверхні басейну, в яку по горизонталі веде довгий канал, орнаментований кипарисами — символами загробного життя. Є тут і равлик — знак вічності та сум-

нівів. Виникає асоціація з живою і мертвою водою. Зрештою, з усього цього моделюється світ. Головним модулем усього твору є струмінь води, що відповідає людині. Крим — півострів, який волею творця оточений морем з мізерним запасом прісної води. Тому колодязям і фонтанам відповідав і образ натхнених світил. Виходячи з цього, фонтан «Сабіль» можна вважати моделлю Криму [10].

Епіграфіка фонтанів несе інформацію двох рівнів: фонтана як джерела життя і очищення, сакральний характер якого належить до глибин архаїки, аж до нижніх пластів культурної традиції ісламу; і фонтана-книги, яку розуміють лише утаємничені. Чисто зовнішній, цілісний образ його сприймається як сторінка Корану з унваном², увінчана алемом³. Коранічне письмо на фонтанах не тільки підкреслює цей образ книги, але і саме несе його аналогічно написам на будівлях, на зброї, на предметах побуту.

Написи на фонтанах закінчуються словом «сальсабіль», яке має кілька значень. У мусульманській міфології воно означає назву головного джерела в раю (Коран 76:18). В архітектурі Єгипту, Сирії, Палестини, Андалусії з XIII—XIV ст. — це система охолодження інтер'єрів водою, заснована на принципі повільного стікання води по мармуровій плиті, що прикріплена до стіни з нахилом 15–30°. Вода стікає в декоративні канавки, в яких випаровується й охолоджує приміщення. У переносному розумінні «сальсабіль» означає райський напій, нектар.

Об'єднуючи в собі сакральну основу філософії Корану, поетичну епітафію, виконані з мармуру і прикрашені різьбленим декором кримські фонтани «Сабіль» виконують роль меморіалу, що нагадує про швидкоплинність життя, про неминучу розлуку, про райське блаженство загробного існування душ праведників. У цьому вони схожі й духовно споріднені з надгробними пам'ятниками, у верхній частині яких часто карбували своєрідну чашу, що наповнювалася дощовою водою. Поєднання висаджених біля могил рослин з водою і декоративне оформлення кам'яних фонтанів зближує їх у символічному значенні.

Різьблений декор фонтанів змінювався від розеток з сельджуцьким і золотоординським геометричним орнаментом до стилізованого рослинного орнаменту, що набуває в XVIII—XIX ст. форми пишного бароко. В естетичній виразності споруд можна простежити зміни у використанні вапняку (XV—XVI ст.), кольорового і білосніжного мармуру (пізніше), розфарбуванні окремих елементів орнаменту (в XVII—XVIII ст.), обов'язковій присутності (протягом XV—XIX ст.) поетичних епітафій, коранічних формул у вигляді каліграфічного візерунка. Написи на фонтанах були скупими і строгими, містили інформацію про дату спорудження й ім'я того, хто їх побудував. Проте зустрічалися й епітафії, які вражали своєю поетичністю, красномовністю, були виявом високої східної поезії. Зрозуміло, що і міра поетичного пафосу, і багатство орнаментального різьбленого декору, і навіть розміри споруди залежали у кожному конкретному випадку від соціального стану і волі замовника, від індивідуальності різьбяра-поета і його майстерності. Тексти, відображені на фонтанах епохи Кримського ханства, складніші у порівнянні з епітафіями золотоординського періоду. Творчість хаттатів — майстрів, які водночас були і різьбярами по каменю, і «писцями», відображена в декорі віртуозним виконанням каліграфічних написів, зроблених золотоординським і класичним «сулюсом», а пізніше і «т'аликом», що влітаються в рослинний орнамент.

Мистецтво зведення фонтанів у Криму має сакральну основу, що спирається на фундаментальні пласти філософії Ісламу, концепцію поєднання твору мистецтва з навколишньою природою. Перш за все, це виявляється в релігійному сприйнятті водного джерела життя. Всебічне використання символіки дозволяє утаємниченим «читати» споруду як сторінку Корану. При цьому не тільки в ранніх, але і в пізніх фонтанах мусульманська символіка дивно переплітається з язичницькою, що відображається в окремих образотворчих мотивах, які свідчать про точки зіткнення і складні переплетення ісламського мистецтва з християнською, іудейською символікою і з античною міфологією, переосмисленою та інтерпретованою.

¹ «Сабіль» — написання приводиться згідно з термінологічним словником «Традиційне мистецтво Сходу».

² Унван — назва, найменування; заголовок, (книги, вірша і т. п.)

³ Алем — Півмісяць, що увінчує мінарети мечетей, як символ піднесення над світом.

1. Архив СМ АРК. — Ф. 489, оп. 1, д. 650. — С. 2–8.

2. Воронцов О. Среди крымских татар // Забвению не подлежит: (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). — Казань, 1992. — С. 192.

3. *Bariřta H. Örcün. İstanbul Çeřmeleri. Kabatař Hekimođlu Ali Pařa Veydan Çeřmesi* — *Acar Matbaacılık A. ř.* — *İstanbul*, 1993. — Іл. 14, 73.
4. *Bariřta H. Örcün. İstanbul Çeřmeleri...* — Іл. 1, 2.
5. *Крикун Е.* Памятники крымскотатарской архитектуры. — Симферополь, 1998. — С. 41.
6. *Гинзбург М.* Татарское искусство в Крыму // *Забвению не подлежит: (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма)*. — Казань, 1992. — С. 216.
7. *Малиновская А.* Семантическое поле бахчисарайского фонтана («слез») в контексте исламской традиции // *История и археология юго-западного Крыма*. — Симферополь, 1993. — С. 175–176.
8. *Bariřta H. Örcün. Türk el sanatları / H. Örcün Bariřta*. — *İlaveli 2. bsk.* — *Ankara*, 1998. — Іл. 226, 227.
9. *Bariřta H. Örcün. İstanbul Çeřmeleri...* — Іл. 14, 73.
10. *Шейх-Заде И.* Сакральные мотивы в крымском искусстве // *Qasevet* — 1995. — № 1. — С. 36.

The article is devoted to construction of water resources and fountains in Crimea. The author gives the typology review on the purpose and compositional decision of fountain constructions and classifies them into four basic groups:

- «cheshme» — sources of water, springs;
- «Abdest fountains» — for ritual washing before preying;
- small fountain yards and pavilions;
- «Sabil» — sacred, paradisaal springs.

The author underlines the fact that art of fountain construction in Crimea had a sacred basis being kept on fundamental layers of Islam philosophy, conception of work of art synthesis with surrounding nature, usage of symbolism, allowing «to read» the content of a building as a Koran page.